

Т.В. Недосекіна,
Дніпропетровськ, 2008 р.

„Винним себе визнає повністю...”

Пам'ятаю, як на уроці історії у 10-му класі наприкінці 90-х років, після моєї розповіді про сталінські репресії 30-х років, у повній тиші пролунав схвильований голос хлопця: „Не розумію, як вони (*репресовані* – прим. Т.В.) могли себе оговорювати!? Чому вони поводитися, як барани? Їх женуть, а вони йдуть! Вони що, не могли боротися?” Чесно кажучи, я розгубилася і відчувала, відповідаючи представникам сучасного покоління учнів, до речі, розумним і допитливим, що не можу „донести” до них ті почуття, які панували тоді у суспільстві – страх за життя близьких людей, впевненість, що мене – я ж відданий партії, народу та особисто „батькові усіх часів і народів” Йосипу Сталіну – це лихо омине. І дивуватися немає чому – я ж не жила у ті часи, але той розпач людських душ я відчуваю й досі.

Значно пізніше до мене прийшло розуміння того, що в житті нічого не відбувається випадково. Моє дитинство минуло у Запоріжжі. Потрапивши до Дніпропетровська я була захоплена цим містом, відчувши відразу з ним якійсь внутрішній зв'язок, наче я тут народилася і ніколи не виїжджала з нього. І лише у 2006 році, коли я серйозно зайнялася генеалогією свого роду, у мене відкрилося „третє” око і я побачила підґрунтя цього зв'язку: адже я народилася через 20 років після розстрілу мого прадіда у в'язниці Дніпропетровська.

Я гортаю сторінки справи свого прадіда Дерменджієва Василя Георгійовича. У мене в голові пульсує лише єдине питання: „Що треба було робити з людиною, щоб вона не тільки визнала свою антирадянську повстанську діяльність, а й назвала прізвища двох односельців, які, треба додати, були також арештованими, ймовірно, у цей же час „щиросердно давали свідчення у сусідній кімнаті?” Коли я побачила, що „вирок (*розстріл* – прим. Т.В.) виконано 1 листопада 1938 року у Дніпропетровську”, моє серце зойкнуло: минуло майже 70 років поки нащадки болгарина Дерменджієва В.Г. дізналися як, куди і за що він „зник”. А моя бабуся – Євдокія Василівна – померла у 1976 році,

так і не дізнавшись, що її батька реабілітували через 19 років після арешту і за 19 років до її смерті, ще у 1957 році.

У 2007 році в нашій країні відзначалися „чорні” роковини сталінських репресій, пік яких припав на 1937 рік. Колесо репресій розкручувалося швидко, підминаючи під себе сотні тисяч без вини винних людей – селян і робітників, вчителів і лікарів, чоловіків, жінок, дітей. Росіян і українців, євреїв і німців, греків і болгар. Для цих жорн не мало значення, кого „жертви”, аби не зупинятися.

Репресії готувалися завчасно і ретельно. Відповідно до плану.

Заздалегідь, на пленумі ЦК ВКП(б) (лютий-березень 1937 р.), було підготовлено й політичне обґрунтування доцільності масових репресій, бо треба ж було пояснити, чому, незважаючи на „перемогу соціалізму в СРСР і ліквідацію експлуататорських класів” класова боротьба в країні не тільки продовжується, але й загострюється внаслідок опору залишків скинутих класів. А „черговими” носіями на цей раз проголошувалися члени комуністичної партії, інтелегенція, військові, представники національних меншостей, яких „призначали” агентами фашистських режимів, членами повстанських організацій.

Оперативний наказ НКВС СРСР про репресування антирадянських елементів, порядок судочинства та виконання вироків від 30 липня 1937 р. (витяг)

„...Як встановлено, всі ці антирадянські елементи є головними призвідниками антирадянських і диверсійних злочинів як у колгоспах і радгоспах, так і на транспорті і в різних галузях промисловості.

Перед органами державної безпеки стоїть завдання – найнещаднішим чином розгромити всю цю банду антирадянських елементів, захистити трудящий радянський народ від їх контрреволюційних виступів і, нарешті, раз і назавжди покінчити з їх підлою підривною роботою проти основ радянської держави.

Відповідно до цього НАКАЗУЮ: з 5 серпня 1937 р. в усіх республіках, краях і областях почати операцію з репресування колишніх куркулів, антирадянських елементів і карних злочинців.

Контингенти, що підлягають репресії:

Колишні куркулі..., соціально-небезпечні елементи..., члени антирадянських партій, колишні білі, колишні чиновники, реемігранти..., найактивніші учасники фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань...

Згідно з представленими обліковими даними наркомами республіканських НКВС і начальниками крайових і обласних управлінь затверджується кількість тих, хто підлягає репресіям:

Українська СРР – 27 тисяч, серед них за першою категорією (розстріл) – 7,8 тисяч; Дніпропетровська область – 3 тисячі, серед них за першою категорією – 1 тисяча.

У разі необхідності збільшення встановлених цифр наркоми внутрішніх справ, начальники обласних і крайових управлінь зобов'язані направляти мені відповідні мотивовані клопотання...

Порядок ведення слідства:

- 1. На кожного заарештованого чи групу заарештованих заводиться слідча справа. Слідство провадиться прискорено і в спрощеному вигляді.*
- 2. У процесі слідства повинні бути з'ясовані всі злочинні зв'язки заарештованих.*
- 3. Після завершення слідства справа направляється на розгляд трійки...*

Організація роботи трійок.

- 1. Затверджую такий персональний склад республіканських, крайових і обласних трійок:
...Дніпропетровська область: голова Кривець – начальник управління НКВС, члени – Марголін – перший секретар обкому, Цвік – облпрокурор.*
- 4. Трійки розглядають подані їм матеріали на кожного заарештованого, а також на кожну сім'ю, що підлягає виселенню окремо...*

Трійки, залежно від характеру матеріалів і ступеня соціальної небезпеки заарештованих можуть відносити осіб, що намічені до репресії за другою категорією – до першої категорії, й навпаки...

Народний комісар внутрішніх справ СРСР М.Єжов”

Усі „очищувальні” акції набували вигляду жажливого змагання. За офіційними даними „ліміт” для України був збільшений до 64 тисяч, а в реальному житті було репресовано майже 160 тисяч. На Дніпропетровщині (разом із Запорізькою областю, яка до 01.01.1939 р. входила до складу Дніпропетровської – *Прим. авт.*) у 1937 – першому півріччі 1938 р. репресували 29 521 особу, тобто „перевиконали” рознарядку майже у 10 разів!

Політика коренізації 20-х років сприяла утворенню в Україні 25 національних районів, третина яких входила до складу Дніпропетровщини. Це – болгарські, німецькі, єврейський тощо. Саме це населення ідеально підходило до звинувачення в антирадянських змовах, шпигунстві, підготовці терактів.

Ст. 54-6. За шпигунство, тобто передачу, викрадення або збирання для передачі відомостей, що за змістом своїм є спеціально охоронюваною державною таємницею, іноземним державам, контрреволюційним організаціям або приватним особам, застосовується позбавлення волі на строк не менше ніж три роки з конфіскацією всього чи частини майна, а в тих випадках, коли шпигунство спричинило або могло спричинити особливо тяжкі наслідки для інтересів Союзу РСР – вища міра соціального захисту – розстріл.

Ст. 54-7. За підлив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу або кредитної системи, а також кооперації, вчинений з контрреволюційною метою – від трьох років позбавлення волі до вищої міри соціального захисту.

Ст. 54-8. За вчинення терористичних актів, спрямованих проти представників радянської влади або діячів революційних, робітничих і селянських організацій, і за участь у виконанні цих актів, хоч би й особами, які не належать до контрреволюційної організації – вища міра соціального захисту. За пом'якшуючих обставин позбавлення волі на строк не менше як три роки з конфіскацією всього або частини майна.

Ст. 54-10. За пропаганду або агітацію, яка полягає в заклик до повалення, підливу або послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів, а також за розповсюдження чи виготовлення або зберігання літератури того самого змісту застосовується – позбавлення волі на строк не менше ніж шість місяців.

За ті ж самі дії... з використанням релігійних чи національних забобонів має... – вища міра соціального захисту...

Ст. 54-11. За всяку організаційну діяльність, спрямовану на підготування або вчинення передбачених у 1-му розділі злочинів, а також участь у організації, утвореній для підготування або вчинення одного зі злочинів застосовуються заходи соціального захисту, зазначені у відповідних статтях цього розділу.

Жертвами репресій тільки у 1937-1938 роках на Дніпропетровщині стали 2 648 німців, 1 512 поляків, 616 болгар, сотні представників інших національностей.

У Приазов'ї болгари переселилися у 1861-1863 рр., зайнявши частину земель, залишених

ногайцями, які напередодні, а саме у 1860 р., у кількості понад 36 тисяч осіб, підбурювані урядом Османської імперії, залишили свої аули у Бердянському та Мелітопольському повітах Таврійської губернії. Після Кримської війни за Паризьким договором 1856 р. частина земель у Бессарабії, які ще з XVIII ст. заселялися болгарськими поселенцями, відійшли від Росії до князівства Молдавського. Отже, 24 болгарських

колонії опинилися поза Російською імперією, тобто за кордоном. Однак, за тим же договором населенню Південної Бессарабії протягом трьох років надавалося право переселятися в інші місця та вільно розпоряджатися своєю власністю [6, 20]. Тому на прохання болгар прийняти їх під свій захист, цар Олександр II дозволив їм зайняти звільнені землі у Таврійській губернії. Ця болгарська переселенська хвиля мала два потоки, які збіглися у часі.

За бессарабськими болгарами були збережені права іноземних колоністів, їм була надана одноразова грошова допомога у розмірі 125 крб. на сім'ю, земельний наділ по 50 десятин на сім'ю (у деяких селах пізніше наділяли ще по 10 дес. через низьку якість землі). Крім того, цих переселенців звільнили від сплати податків на 8 років. Всього бессарабських болгар прибуло на територію краю 17 460 осіб з 3 491 родини [6, 20]. Вони заснували в краї 34 колонії [14, 19].

Другий болгарський переселенський потік мав за свій вихідний пункт район м. Відіна Північно-Західної Болгарії. Його виникнення пов'язано з соціально-політичною кризою в регіоні, що склалася внаслідок розселення там мусульман, які емігрували з Росії у 1860 р. Переселення для 10,5 тисяч болгар було важким та тривалим, 20 % з них померли від різних захворювань. Переважна більшість (7,5 тисяч) весною 1862 р. повернулася на батьківщину. Ті, що залишилися (близько 800 осіб), заснували в Мелітопольському та Бердянському повітах дві колонії. Відінці не отримали прав іноземних колоністів, як бессарабські переселенці. Їм виділили земельні ділянки лише по 12 десятин на особу чоловічої статі, звільнили від податків та військової служби на 8 років, надали одноразову грошову допомогу [14, 20].

У 1926 році було утворено два болгарські національні райони Коларівський і Ботієвський (входять до складу сучасних Приморського та Приазовського районів Запорізької області), названі на честь відомих болгарських революціонерів Василя Коларова і Христо Ботева. Коли у 1930 р. райони були об'єднані в один – Коларівський, його населення сягало 48,5 тисяч чоловік, з яких понад 35 тисяч були болгарами.

З квітня 1933 р. очолив Коларівський райком партії Цвятков Степан Васильович (1905-1937). За короткий час енергійний молодий керівник встиг зробити чимало: почали вирощувати кунжут, гірчицю, льон, збільшили врожайність бавовни-сирцю та значно розширили площу під городні культури, збираючи щороку високі врожаї, заклали виноградники, побудували першу електростанцію та триповерховий красень – Палац культури. Значну увагу приділяв Цвятков С.В. вихованню молоді – постійно опікувався школами, найкращих студентів Преславських педагогічного та агрономічного технікумів направляв на навчання у Москву, Ленінград, Одесу. У районі виходила районна газета болгарською мовою, дві політвідділівські газети, а з 1936 р. – дитяча газета „Коларівський піонер” болгарською мовою.

У 1936 р. у районі урочисто святкували 10-річчя, на яке з'їхалося чимало гостей з Москви, Дніпропетровська та інших міст. На честь такої події 21 червня стартував всесоюзний спортивний велопробіг „Коларівка-Хабаровськ” довжиною 9 764 км, який восени успішно завершився перемогою коларівської команди, члени якої були нагороджені орденом „Знак Пошани”, а комітет у справах фізкультури і спорту при Раднаркомі СРСР виділив району 10 тисяч карбованців на будівництво районного колгоспного стадіону.

Мріяв С.Цвятков про відновлення розробки покладів залізної руди, про видобуток газу, який виявили на узбережжі Азовського моря, про будівництво заводу з розливу та газуванням мінеральної води, яку сьогодні, до речі, щороку розливають до 4 млн. умовних пляшок.

Але на календарі був липень 1937 року.

Степана Цвяткова тримали у тюрмі управління НКВС по Дніпропетровській області. 16 вересня 1937 р. виїзна Військова колегія Верховного суду СРСР виносить вирок – розстріл – на підставі висновку: „... винним себе визнає повністю, всі показання підтверджує...” Вирок виконано у Дніпропетровську наступного дня.

„Винним себе визнає повністю...” Яких тортур треба було завдавати, щоб примусити людину обмовити себе, перекресливши усе те, що було змістом життя і, взагалі, своє життя. Чи не так, як писав у травні 1940 р. у своїй скарзі на співробітників НКВС політ'язень Камен Русінов?

„Першим слідчим з Дніпропетровського обл. НКВС у мене був за прізвищем Лібов Аркадій. Він вів мою справу понад двох місяців. Слідчий вимагав від мене визнання у шпигунстві на користь „будь-якої” держави. Ніяких фактів обвинувачення мене у шпигунстві не було і бути не могло і замість об’єктивного розслідування справи слідчий почав примушувати мене до наклепу на самого себе, застосовуючи для цієї цілі виняткові знущання та тортури.

Слідчий Лібов, а потім і слідчий Гомберг протримали мене на „стійці” майже 30 діб – день і ніч без сна. Викликаючи вночі до кабінету Лібов систематично бив мене ніжною від табуретки по ногах (від цього залишилася рана и зараз на лівій нозі під коліном), завдавав ударів кулаком в область серця та живота зі всього розмаху, хапав обома руками за горло, душив мене і притискав до стіни, погрожуючи мені, що задушить; носком чобота зі всього розмаху бив мене по статевих органах. Кілька разів я непритомнів від болю. На стійці на 3-ю та 4-у добу у мене пухли ноги, товщиною робилися у два-три рази більше природньої товщини. Це супроводжувалося надзвичайним болем, що доводив до зомління.

...Це супроводжувалося галасом, лайкою та всілякими образами... Весь час мене умовляли, що я маю пожаліти своїх дітей та дружину, які будуть заарештовані і зазнають знущань, ще найгірших, ніж я, якщо від мене не буде показань.

Від цього всього ... я перстав володіти собою, став байдужим і неосудним і... сказав: „пишіть, що я шпигун, я підпишуся”.

Після зникнення секретаря Коларівського райкому хвиля репресій накатила на район. За період з 1937 по 1939 роки там були ліквідовані дві контрреволюційні групи та контрреволюційна націоналістична болгарська повстанська організація, які ставили за мету „низку пограбувань державних і кооперативних закладів”, „вели розмови про наближення війни, падіння радянської влади і перемогу Німеччини у війні з СРСР”.

26 лютого 1938 року було заарештовано 292 жителя району, які нібито входили до шпигунсько-терористичної організації, очолювану колишнім секретарем Цвятковим. За даними книги „Реабілітовані історією. Запорізька область” тільки 14 жовтня 1938 р. особлива „трійка” Дніпропетровського облуправління НКВС ухвалила розстріляти 243 коларівця (таблиця 1). Вирок щодо 219 з них був виконаний за два дні – 1 та 2 листопада 1938 р. у Дніпропетровську. Тільки за два перших тижня листопада було розстріляно 288 чоловік, а до кінця місяця решта (таблиця 2).

Таблиця 1

Аналіз за датою винесення вироку репресованим болгарам

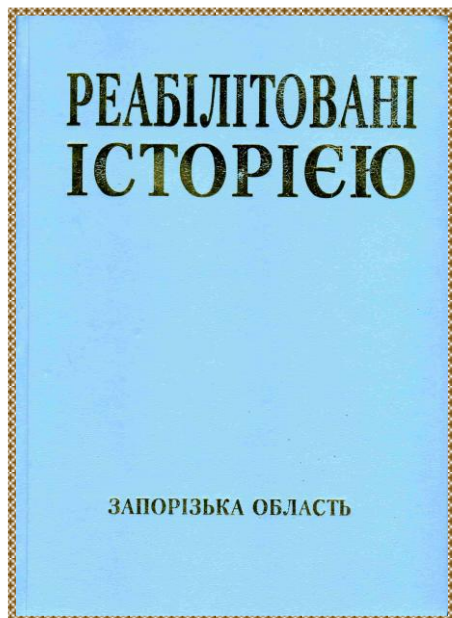
Дата	Кількість	%	Всього	
22/03-1930	2	0,5	6(7)	
30/03-1930	1 (2)	0,3 (0,5)		
13/04-1930	3	0,8		
30/03-1931	1	0,3	1	
20/11-1932	1	0,3	1	
21/09-1937	1	0,3	17	
01/10-1937	1	0,3		
21/10-1937	1	0,3		
28/10-1937	1	0,3		
03/12-1937	4	1,0		
07/12-1937	2	0,5		
08/12-1937	2	0,5		
16/12-1937	1	0,3		
26/12-1937	4	1,0		
01/04-1938	1	0,3		
10/05-1938	1	0,3		
23/09-1938	1	0,3		
09/10-1938	9	2,5		
14/10-1938	243	66,4		
15/10-1938	2	0,5	341	
28/10-1938	1	0,3		
29/10-1938	79	21,6		
10/11-1938	1	0,3		
17/10-1939	2	0,5		
17/01-1940	1	0,3		
Всього	366(7)*	100		366(7)*

Таблиця 2

Аналіз за датою виконання вироку (розстрілу) щодо репресованих болгар

Дата	Кількість	%	Всього
15/10-1937	1	0,3	6
23/11-1937	1	0,3	
11/12-1937	3	0,9	
15/12-1937	1	0,3	
11/01-1938	1	0,3	307
13/01-1938	3	0,9	
23/04-1938	1	0,3	
22/05-1938	1	0,3	
04/10-1938	1	0,3	
13/10-1938	5	1,5	
19/10-1938	2	0,6	
01/11-1938	128	37,4	
02/11-1938	91	26,7	
09/11-1938	24	7,0	
10/11-1938	35	10,2	
13/11-1938	4	1,2	
14/11-1938	6	1,8	
20/11-1938	1	0,3	
29/11-1938	4	1,2	
Не визначена дата розстрілу	28	8,2	
Всього	341	100	341

Як відомо, у вересні 1992 року Президія Верховної Ради та Кабінет Міністрів України прийняли постанови про підготовку і випуск науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією”, за якими були створені Головна редакційна колегія на чолі з академіком П.Т. Троньком та аналогічні редколегії по всіх областях нашої держави.

Перша книга запорізького тому Всеукраїнської серії „Реабілітовані історією” побачила світ у 2004 році і складається з чотирьох розділів: науково-аналітичного „Під жорнами „класової боротьби””; документального „Мовою документів””; публіцистичного „Трагічні долі””; довідково-біографічного „Повернені імена”, де наведені імена 3 183 репресованих.

Аналіз даних, розміщених у четвертому розділі книги показує, що найбільша кількість репресованих була віком від 25 до 50 років, тобто найпрацездатніший вік (таблиця 3). Скільки дітей залишилося без батьків, а скільки не народилося!..

Таблиця 3
Аналіз за віком репресованих

Репресовані Запорізької області**			Репресовані болгари	
<i>Вік</i>	<i>Кількість</i>	<i>%</i>	<i>Кількість</i>	<i>%</i>
До 25 років	223	7	17	4,6
До 40 років	1 265	39,8	156	42,6
До 50 років	1 093	34,3	134	36,6
До 60 років	456	14,3	54	14,8
До 70 років	132	4,2	5	1,4
Понад 70 років	14	0,4	–	–
Всього	3 183	100	366	100

З наступних таблиць (4, 5, 6) можна уявити узагальнений образ репресованого. Це позапартійний (на їхню долю припадає понад 90 %) селянин (47-57 %) з початковою освітою (майже 90 %). І це через кілька років після жахливого голодомору! „Народна” влада добивала тих, хто вижив.

Таблиця 4
Аналіз репресованих за посадою, яку вони займали

Репресовані Запорізької області**			Репресовані болгари	
<i>Посада</i>	<i>Кількість</i>	<i>%</i>	<i>Кількість</i>	<i>%</i>
Колгоспники	1 506	47,3	212	57,9
Робітники	907	28,5	77	21,0
Службовці	573	18	25	6,8
Безробітні	69	2,2	3	0,8
Одноосібники	66	2,1	9	2,5

Керівники	31	1	9	2,5
Священики	13	0,4	1	0,3
Військовослужбовці	11	0,3	–	–
Студенти, учні	7	0,2	–	–
Ремісники	–	–	2	0,5
Вчителі	–	–	25	6,8
Пенсіонери	–	–	1	0,3
Домогосподарі	–	–	1	0,3
Не визначені	–	–	1	0,3
Всього	3 183	100	366	100

Таблиця 5
Аналіз репресованих за партійністю

Репресовані Запорізької області**			Репресовані болгар	
<i>Посада</i>	<i>Кількість</i>	<i>%</i>	<i>Кількість</i>	<i>%</i>
Члени ВКП(б)	161	5	21	5,7
Члени ВЛКСМ	41	1,3	9	2,5
Члени інших партій, в т.ч Болгарської КП	30	1	–	–
			1	0,3
Позапартійні	2951	92,7	335	91,5
Всього	3 183	100	366	100

Таблиця 6
Аналіз репресованих болгар за освітою

<i>Освіта</i>	<i>Кількість</i>	<i>%</i>
Малограмотні	33	9,1
Початкова	294	80,5
Незакінчена середня	2	0,5
Середня	22	6,0
Середня спеціальна	2	0,5
Незакінчена вища	4	1,0
Вища	7	1,9
Не визначено	2	0,5
Всього	366	100

Реабілітаційні процеси, як відомо, розпочалися з 1954 р., але справжнього розмаху вони досягли після XX з'їзду ВКП(б), на жаль, не надовго – поступово зійшли на „нуль”. Зміни політичного й економічного курсу країни у 80-90-ті роки минулого століття відновили реабілітаційні процеси по всьому СРСР. В Україні 17 квітня 1991 р. був прийнятий Закон „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”. Вже на 1 січня 1998 року було переглянуто близько 312 200 справ стосовно 447 509 осіб і реабілітовано 292 600 репресованих.

Таблиця 7
Аналіз за датою реабілітації репресованих болгар

Рік	Кількість	%
1956	3	0,8
1957	301	82,2
1958	29	7,9
1959	7	1,9
1960	1	0,3
1962	1	0,3

1963	5	1,4
1979	1	0,3
1989	2	0,5
1990	7	1,9
1991	9	2,5
Всього	366	100

Я знову перечитую рядки біографічної довідки свого прадіда, що розміщені в книзі „Реабілітовані історією. Запорізька область”: Дерменджієв Василь Георгійович, 1887 р. народження, с.Степанівка, проживав у с.Федорівка Приазовського району Запорізької області, болгарин, освіта початкова, член ВКП(б) у 1927-1928 рр. Чорнороб бавовно-приймального пункту в с.Строганівка. „Трійкою” УНКВС по Дніпропетровській області 14 жовтня 1938 року засуджений до розстрілу. Вирок виконано 1 листопада 1938 року в м.Дніпропетровську. Реабілітований у 1957 році.

Він був один з тих 292 арештованих, для кого життя, фактично, обірвалося 26 лютого 1938 року, бо обвинувачення у приналежності до болгарської шпигунсько-терористичної організації автоматично відносило його до злочинців першої категорії, тобто до розстрілу.

Вкотре я переглядаю справу прадіда: слідчий сержант держбезпеки Лібов встановив, що Дерменджієв Василь Георгійович є учасником контрреволюційної повстанської організації і „винним себе визнає повністю”.

Яка доля спіткала сержанта Лібова: чи дожив до сивої пошанованої старості, чи був розстріляний одним-двома роками пізніше за „порушення соціалістичної законності”, як у 1940 році його керівники-наставники Кривець і Марголін – члени обласної „трійки”, що у прискореному темпі виносили вирoki: „Розстріл!”?

„Все таємне рано чи пізно стає відомим”. Цей вислів ніколи нікому не можна забувати. Життя відновлює історичну справедливість і повертає з небуття незаслужено забуті імена наших попередників, щоб кожний з нас міг усвідомити, що за будь-якою історичною подією – долі простих людей – наших предків, кров яких тече в нас, за помилки яких ми розплачуємося, так, як наші нащадки будуть платити за наші помилки. Усім нам треба завжди пам’ятати про нерозривність існування кожної особистості від процесів, що відбуваються у державі, бо саме через таке сприйняття загальної історії виховується повага до життєвого шляху предків і шанобливе ставлення до минулого своєї Батьківщини.

* Одна людина засуджувалася двічі. Вдруге – до розстрілу.

** Використані дані інформаційно-аналітичних таблиць книги „Реабілітовані історією. Запорізька область”.

Література

1. Реабілітовані історією. Запорізька область. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – 584 с.
2. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область. / Відроджена пам'ять. Т.1. – Дніпропетровськ: 1999. – 606 с.
3. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область. / Свідчення з минування. Т.2. – Дніпропетровськ: 1999. – 320 с.
4. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область. / Повернені імена. Т.4. – Дніпропетровськ: 1999. – 480 с.
5. Киссе А. Возрождение болгар Украины. – Одесса: Оптимум, 2006. – 286 с.
6. Справа Дерменджієва В.Г. (*арешт*) – ЗАДО, Ф. 5747, оп. 3, спр. 426. – 353 арк.
7. Справа Дерменджієва В.Г. (*обвинувачення*) – ЗАДО, Ф. 5747, оп. 3, спр. 437. – 169 арк.
8. Справа Дерменджієва В.Г. (*реабілітація*) – ЗАДО, Ф. 5747, оп. 3, спр. 457. – 321 арк.